

НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТ
ДЕПАРТАМЕНТ „ПОЛИТИЧЕСКИ НАУКИ”

ЖИВКО МИЛКОВ МИНКОВ

КРИЗА И ЕВОЛЮЦИЯ НА
ЕВРОПЕЙСКИТЕ СОЦИАЛНИ МОДЕЛИ
И ПЕНСИОННИ СИСТЕМИ

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на научна и образователна
степен „доктор” по специалност „политология”

шифър 05.11.02

Научен ръководител:

Доц. д-р Добрин Канев

София 2012 г.

Съдържание на дисертационното изследване

УВОД.....	5
1. РАЗВИТИЕ И КОНСОЛИДАЦИЯ НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ СОЦИАЛНИ МОДЕЛИ И ПЕНСИОННА ПОЛИТИКА	21
1.1. Основни понятия.....	21
1.2. Възникване и еволюция на съвременните социални модели в Европа.....	25
1.2.1. Програми срещу социалните рискове в индустриалното общество – възникване и експанзия.	27
1.2.2. Консолидация на европейските социални модели	30
1.3. Общност и различия на социалните модели в Европа.....	35
1.4. Пенсионната политика в Европа в ерата на „социалната държава”	49
1.4.1. Възникване и експанзия на пенсионните програми в Европа.....	50
1.4.2. Общност и различия на пенсионните модели в Европа	56
1.5. Заключение.....	62
2. КРИЗАТА НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ СОЦИАЛНИ И ПЕНСИОННИ МОДЕЛИ И НЕЙНИТЕ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА	65
2.1. Кризата на европейските социални модели	65
2.1.1. Кейнсианската социална държава	66
2.1.2. Кризисни тенденции в развитието на европейските общества.....	68
2.1.3. Фактори на влияние – глобализация и европейска интеграция; пост-индустриалната среда и социо-демографски промени.....	72
2.2. Основни проблеми пред европейските социални модели	87
2.2.1. Глобалният пазар.....	88
2.2.2. Новите социални рискове	93
2.2.3. Финансова устойчивост и адекватност на системите за социална политика	96
2.3. Пенсионните системи в Европа – необходимост от промени	100
2.3.1. Кризисни тенденции и фактори на влияние в развитието на европейските пенсионни системи.	101
2.3.3. Пенсионното предизвикателство в Европа	107
2.4. Заключение.....	112
3. ЕВОЛЮЦИЯ И РЕФОРМИ НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ ПЕНСИОННИ МОДЕЛИ (ГЕРМАНИЯ, ШВЕЦИЯ, ВЕЛИКОБРИТАНИЯ, БЪЛГАРИЯ)	115
3.1. Еволюция и реформи на пенсионния модел в Германия.	119
3.1.1. Германският пенсионен модел до началото на реформите.....	119

3.1.2. Пенсионните реформи в Германия.....	128
3.1.3. Еволюцията на пенсионния модел в Германия: перспективи за дългосрочна финансова стабилност и адекватност на пенсионните доходи.	134
3.2. Еволюция и реформи на пенсионния модел в Швеция.....	141
3.2.1. Шведският пенсионен модел до реформите.....	141
3.2.2. Реформите в шведския пенсионен модел.....	149
3.2.3. Еволюцията на пенсионния модел в Швеция: перспективи за дългосрочна финансова стабилност и адекватност на пенсионните доходи.	155
3.3. Еволюция и реформи на пенсионния модел във Великобритания.....	159
3.3.1. Пенсионният модел на Великобритания преди реформите.....	159
3.3.2. Реформите в британския пенсионен модел.....	167
3.3.3. Еволюцията на пенсионния модел във Великобритания: перспективи за дългосрочна финансова стабилност и адекватност на пенсионните доходи.	179
3.4. Еволюция и реформи на пенсионния модел в България.....	181
3.4.1. Българският пенсионен модел преди реформите в края на 90-те години на XX в....	181
3.4.2. Реформите в българския пенсионен модел.	185
3.4.3. Еволюцията на пенсионния модел в България: перспективи за дългосрочна финансова стабилност и адекватност на пенсионните доходи.	192
3.5. Заключение.....	198
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	201
ПРИЛОЖЕНИЯ	204
ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ.....	236

Предмет на изследването, изследователски въпроси, основни цели и задачи и изследователски хипотези на дисертационния труд

Предмет на дисертационното изследване е *зависимостта между променящите се икономически, политически и социо-демографски условия в европейските общества и реформите в социалната политика като конкретен обект* на анализ са самите реформите в социалната политика с конкретизиращ акцент върху едно от нейните водещи измерения – пенсионната политика. Предвид така очертаните предмет на изследване и обект на анализ се поставят следните изследователски въпроси:

1. Какъв е характерът на зависимостта между икономически, политически и социо-демографски процеси в европейските общества, от една страна, и социалната политика, от друга?
2. Какви промени в развитието на европейските общества предизвикват необходимостта от реформи в социалната политика и в частност в пенсионната политика?
3. Какъв е характерът на осъществените реформи в социалната политика, в т.ч. върху едно от нейните основни измерения – пенсионната политика?

Основните цели на изследването са свързани и произтичат от изследователските въпроси:

Първо. Извеждане на взаимозависимостта между реформите в социалната (пенсионната) политика и променените икономически, социо-демографски и културни условия в развитието на европейските общества.

Второ. Очертаване на основните проблеми и фактори, които водят до реформи в социалната (пенсионната) политика на европейските страни.

Трето. Изясняване на същността на реформите в социалната (пенсионната) политика в определени европейски държави.

Конкретните **изследователски задачи** съответно са:

- концептуализиране и дефиниране на понятията социална политика, социална държава, социален модел, пенсионна политика и пенсионен модел
- сравняване на европейските социални и пенсионни модели в исторически и съвременен контекст

- анализ на взаимовръзките между новите социални рискове и предизвикателства в европейските общества и необходимостта от реформи в социалната (пенсионната) политика
- извеждане на специфичните характеристики на предизвикателствата, които налагат реформи в европейската социална (пенсионна) политика
- очертаване на същността на реформите в социалната (пенсионната) политика в широк контекст и конкретно в четири държави (Германия, Швеция, Великобритания, България)

Основните **работни хипотези** на изследването са три и са взаимобвързани:

Хипотеза 1: Връзката между икономическите, политическите и социодемографските условия в европейските общества, от една страна, и характера на социалната политика, от друга, е динамична и се променя във времето. Промяната е свързана не само с различните етапи в развитието на европейските общества, но и с изменения в значението и обхвата на социалната политика. Именно това прави тази връзка двупосочна и многоизмерна.

Хипотеза 2: По отношение на реформите в пенсионната, а по принцип и на реформите в социалната политика е необходимо преосмисляне на почти аксиоматично наложилата се след средата на 80-те г. на XX в. в научната литература теза за path dependence. Има достатъчно основания да се оспорва абсолютната значимост на тезата, че социалните и пенсионните модели са „затворени” в своята алтернатива за бъдещо развитие и неминуемо следват непроменена логика на еволюция.

Хипотеза 3: Еволюцията на социалната и пенсионната политика са определени в голяма степен от дифузния характер на новите социални рискове и предизвикателства пред европейските общества. Това придава на реформите практическа насоченост и води до размиване и взаимно проникване на различните социални (пенсионни) модели.

Изследователското поле на дисертацията - реформите в сферата на социалната и в частност на пенсионната политика - има устойчива и нарастваща **актуалност** за европейските общества. Това несъмнено е резултат преди всичко от широката **обществена значимост** на въпросите и проблемите, които са свързани с нея. Цялостната динамика в общественото развитие след началото на 80-те години на XX в. създава качествено променена среда, която е източник на нови социални рискове за мнозинството от европейските граждани. Тя формира и поредица от средносрочни и

дългосрочни предизвикателства пред съществуващите системи за социална политика и цялостния модел на устойчиво развитие в Европа. Ето защо темата за необходимите реформи и адекватност на социалната политика спрямо новите социални рискове и новата среда на развитие неизменно присъстват в политическия дневен ред на всички европейски държави и на водещите международни организации и институции.

Наред с това темата има своята **научна значимост и актуалност**. Въпросът представлява интерес и в теоретичен-аналитичен, и в емпирично-практически план. И на двете равнища – теоретично и емпирично - връзката между обществена динамика и социална политика не се поддава на еднозначно определяне. В теоретичен план тази неопределеност може да бъде изведена от наличието на множество разбирания за това каква е същността на динамиката в общественото развитие. Комбинирано с различните нормативни подходи и виждания за социалната политика, това води до множество и противоречиви интерпретации и обяснения на отношенията динамика в общественото развитие-социална политика. В емпиричен план изучаването на връзката между обществено развитие и реформи в социалната (пенсионната) политика помага да се проследи тяхната динамика и да се изградят модели на взаимодействие и взаимозависимости между тях. В политико-приложен план взаимодействието между промените в съвременните европейски общества и реформите в социалната (пенсионната) политика има важни импликации за възстановяването на цялостния баланс и устойчивото развитие на тези общества в епохата на глобалната среда.

Социалните системи и пенсионните модели като обект на изследване - основни насоки и резултати

Обществената и научната значимост на връзката „динамика в общественото развитие – социална политика” и по-конкретно пенсионната политика е причината за **наличието на широк диапазон мултидисциплинарни изследвания** през последните десетилетия. И динамиката в модерните общества, и еволюцията на социалната политика, както и многопосочната връзка между тях се изследват от позициите на различни научни дисциплини (правни науки, политология, икономика, социология, демография) и в светлината на множество теоретични парадигми (модернизъм, функционализъм, конфликтни теории, институционализъм).

Огромният обем и интердисциплинарният характер на научната литература затрудняват всеки опит да се направи обстоен и обхватен преглед на съществуващите

теоретични възможности и подходи. Още повече, че самото изучаване на социалната политика е еволюционен процес. Той следва динамиката в развитието на модерните общества и неизбежно е белязан от значимостта на свързаните с нея актуални проблеми. Така, 60-те и 70-те години на ХХ в. са доминирани от въпроса за факторите и закономерностите, които определят възникването и еволюцията на социална политика. В началото на 80-те години на ХХ в. водещи са дебатите за т.нар. „криза на социалната държава” и за факторите, които я определят. След средата на 90-те години на ХХ в. ключово значение придобиват темите за реформите и адаптацията на съществуващите системи за социална политика. Тези групи въпроси задават насоките в научните дискусии като едновременно с това водят до кумулативно разширяване и развитие на теоретичните традиции и подходи в изучаването на социалната политика.

Традициите в изучаването на социалната политика се формират в рамките на различни теоретични подходи, но като цяло водещи в това отношение са парадигмите на *функционализма, конфликтните теории и институционализма*. Всъщност непрестанно обогатяващите се с нови проблеми и теми теоретични спорове между тези три направления формират актуалната и до днес широка теоретична рамка за изучаването на социалната политика.

В *парадигмата на функционализма* една широка група автори като Вагнер, Маршал, Уиленски, Цьолнер, Бойе и др. формират разбирането, че появата и експанзията на социалната политика и социалната държава са функция от налагането на капиталистическия начин на производство и икономическото развитие на модерните общества.¹ В резултат на това разбиране автори като Харолд Уиленски и Детлеф Цьолнер например определят социалната политика и социалната държава като феномен, който е универсален за всички капиталистически общества.² Нещо повече. Те застъпват позицията, че съществуващите национални различия (нива на социални

¹В конкретни измерения, отделните течения във функционализма операционализират изследователската си парадигма спрямо различни процеси – индустриализация, модернизация или пък цялостната логика и природа на капитализма. За разгърнато представяне на отделните течения в парадигмата на функционализма виж като цяло: Wilenski, H., *The Welfare State and Equality*, University of California Press, Berkeley, 1975; Wilensky, H. and Lebeaux, C., *Industrial Society and Social Welfare*, New York, 1958; Wagner, A., *Finanzwissenschaft* in R.A. Musgrave and A. Peacock (eds.), *Classics in the Theories of Public Finance*. London, 1962; Wagner, A., *Rede über die Soziale Frage*, Wiegandt und Grieben, Berlin, 1872; Flora, P., and Heidenheimer, A. (Eds.), *The Development of Welfare States in Europe and America*, London, 1981; Zöllner, D., *Öffentliche Sozialleistungen und wirtschaftliche Entwicklung. Ein zeitlicher und internationaler Vergleich*, Berlin, 1963; Boye, S., *The cost of social security, 1960-1971: some national economic aspects*, in *International Labour Review*, Vol. 115/1977, S. 305-325; Castles, F.G., *Economics, Politics and Needs*, Canberra, (Manuscript), 1986; Offe, C., *Strukturprobleme des spätkapitalistischen Staates*, Schurkamp, 1972; Offe, C., *Contradictions of the Welfare States*, MIT Press, Cambridge, 1984; O'Connor, *The fiscal Crisis of the Welfare State*, New York St. Martin's Press, 1973; Gough, I., *The Political Economy of the Welfare State*, Macmillan, London, 1979.

² По-подробно виж: Zöllner, D., *Öffentliche Sozialleistungen und wirtschaftliche Entwicklung. Ein zeitlicher und internationaler Vergleich*, Berlin, 1963, S.115; Wilensky, H., *The Welfare State and Equality*, University of California Press, 1975, pp. xiii-xv; Tomka, B., *Western European welfare states in the 20th century: convergences and divergences in a long-run perspective*, in *International Journal of Social Welfare*, Vol.12/2003, pp. 249-260, p. 254.

разходи, институционален дизайн и др.) са временни и са повлияни от второстепенни фактори явления. Според тях логиката на капитализма неминуемо довежда до „конвергенция” на системите за социална политика към един универсален модел.

Парадигмата на функционализма придобива нова актуалност в светлината на динамичните икономически, технологични и демографски промени в развитието на модерните общества, които настъпват след началото на 80-те години на ХХ в. С тези промени се извява и финансовата и функционална криза на социалната държава. Това дава основание на редица автори отново да актуализират тезата за определящата роля на икономическото развитие спрямо социалната политика. Така, автори като Мисра, Хирст, Томсън, Хелд, Йегер, Квист и др. подчертават водещата роля на новия етап в развитието на капитализма – глобалната икономика - спрямо социалната политика. Значимостта на тази основна за функционализма зависимост се отстоява и в научния спор, предизвикан от реформите в социалната политика през последните десетилетия.

Конфликтните теории се характеризират с позицията, че връзката между обществено развитие и социална политика (конкретно появата и експанзията на социалната политика и социалната държава) не може да бъде обяснена само като автоматично протичаща функция на икономическото развитие. За тях тази връзка се формира и модифицира от сблъсъка и влиянието на различните политически движения, партии и идеологии в рамките на демократичния политически процес в модерните общества.³ Обединяващото заключение на изследванията в рамките на конфликтните теории е, че влиянието на политическите фактори води до появата и развитието на системи за социална политика или модели социална държава, които са различни в

³ Отделните течения в конфликтните теории операционализират водещото значение на демокрацията и политическите актьори по специфичен начин. Автори като Томас Маршал, Питър Флора и Йенс Албер възприемат процеса на демократизация и демокрацията като универсален механизъм за пренос на искания за социални ангажименти към държавата. Виж: Marshall, T. Bürgerrechte und soziale Klassen, Campus Verlag, Frankfurt/New York, 1981.; Flora, P. and Alber, J., State, Economy, and Society in Western Europe 1815-1975, Volume 1: The Growth of Mass Democracies and Welfare States, Campus Verlag, Macmillan Press, St. James Press, Frankfurt, London, Chicago, 1983, pp. 11-26; В рамките на т.нар. „социалдемократически модел” Михаел Шалев, Франсис Кастлес, Валтер Корпи и Гюста Еспинг-Андерсен обясняват появата и експанзията на социалната политика и държава като продукт от налагането на определени класови интереси, което става чрез участието на работническите движения и „левите” партии в управлението. Виж по-подробно: Shalev, M., The Social Democratic Model and Beyond: Two generations of comparative research on the welfare state, in *Comparative Social Research*, Vol. 6/ 1983, pp. 315-351; Castles, F.G., The Social Democratic Image of Society, A Study of the Achievements and Origins of Scandinavian Social Democracy in Comparative Perspective, Routledge and Kegan Paul, London 1978; Korpi, W., The Democratic Class Struggle, Routledge and Keagen Paul, London 1983; Esping-Andersen, G., Politics Against Markets. The Social Democratic Road to Power., Princeton University Press, Princeton 1985; Разширявайки познавателните възможности на „социалдемократическия модел” изследователи като Дитрих Ройшемайер, Джон Голдтроп, Фриц Шарпф и Гюста Еспинг-Андерсен аргументират, че възникването, еволюцията и характеристиките на конкретната система за социална политика се определят от спецификите на националното политическо развитие и от класовите коалиции в които участват работническите и левите движения. Виж по-подробно: Esping-Andersen, G., The Three Worlds of Welfare Capitalism, Polity Press, Cambridge, 1990; Reuschmeyer, D., and Stephens, E., Huebertand Stephens, J. D., Capitalist Development and Democracy, Cambridge, Polity Press, 1982; Goldthorp, J. H. (Edit.), Order and Conflict in Contemporary Capitalism, Clarendon Press, Oxford, 1984; Sharpf, F. W. , Sozialdemokratische Krisenpolitik in Europa, Campus Verlag, Frankfurt/New York, 1987; Трета група автори - Манфред Шмид, Франсис Кастлес и Гюста Еспинг – Андерсен смятат, че влиянието на десните или „буржоазните” партии в определени страни (като Германия, Италия и Франция) също води до значително развитие и експанзия на социалната политика. Виж: Schmidt, M.G. Sozialpolitik. Historische Entwicklung und internationaler Vergleich. Leske + Budrich, Opladen, 1988; Esping-Andersen, G., The Three Worlds of Welfare Capitalism, Polity Press, Cambridge, 1990; Castles, F.G., The impact of parties: politics and policies in democratic capitalist states, SAGE Publications, 1982.

своята философия, организационни принципи, институционална обособеност, социални практики и влияния върху структурата на неравенствата в обществото.⁴

Търсенето и привеждането на аргументи за значимостта на политическите фактори и за наличието на различни траектории на социалнополитическо развитие е един от доминиращите дебати в областта за периода на 80-те и началото на 90-те години на XX в.⁵ В този дебат Г. Еспинг-Андерсен формулира теорията за наличието на три исторически обособили се „режима социална политика“. Голяма част от научната литература относно социалната политика е обвързана именно с „режимната теория“. Една част от изследователите – Лайбфрид (1992), Ферера (1996), Боноли (1997), Кастлес и Мичел (1993), Корпи и Палме (1998) и др. – се насочват към разширяване на класическата типология и нейното обогатяване с допълнителни режими социална политика.⁶ Автори като Брусис, Гьотинг, Дийкън, Квист, Ковач, Офе, Тамаш правят опит за адаптация на „режимния подход“ в изучаването на страни извън традицията и контекста на „модерния западен свят“.⁷ На свой ред трета група автори Сайнсбъри (1996), Луис (1993), Орлов (1993), О’Конър. (1993), Сайров (1994) и др. се насочват към нейната адаптация за изучаване на влиянието на социалната политика върху определени аспекти и отношения в съвременните общества (джендър въпроси и проблеми).⁸

Като изграждат свои типологии или проверяват достоверността на „тройната типология“ редица автори насочват своето внимание към отделни сфери или подсистеми на социалната политика. Така например Лайбфрид базира своята типология

⁴ Wincott, D., Globalization and European Integration, in Hay, C. and Marsh, D., (Ed.), *Demystifying Globalization*, Palgrave, 2001, p. 170.

⁵ Powell, M. and Barrientos, A., Welfare regimes and welfare mix, in *European Journal of Political research*, Vol.43/2004, Blackwell Publishing Ltd., pp.83–105, pp.83–84.

⁶ Виж: Leibfried, S., Towards a European welfare state? On Integrating Poverty regimes into the European Community, in Ferge, Z., and Kolberg, J.E., (eds.), *Social Policy in a Changing Europe*, Campus Verlag, Frankfurt am Main, 1992, pp. 245-280; Ferrera, M., The „Southern“ Model of Welfare in Social Europe, *Journal of European Social Policy*, Vol.6/N 1, 1996, SAGE Publications, pp.17-37; Bonoly, G., Classifying Welfare States: a Two-dimension Approach, in *Journal of Social Policy*, Vol. 26, No. 3, 1997, Cambridge University Press, pp.351-372; Castles, F.G. and Mitchell, D., Worlds of welfare and families of nations, in Castles, F.G. (ed.), *Families of nations: patterns of public policy in western democracies*, Dartmouth Pub. Co., Aldershot, 1993, pp.93-128; Korpi, W. and Palme, J., The Paradox of Redistribution and Strategies of Equality: Welfare State Institutions, Inequality, and Poverty in the Western Countries, in *American Sociological Review*, Vol.63 (3) 1998, pp. 661-687. За обобщено представяне на типологиите на посочените автори виж: Arts, W. and Gelissen, J., The three worlds of welfare capitalism or more? A state - of - the art report, in *Journal of European Social Policy*, Vol.12/ N.2/2002., SAGE Publications, 2002, pp. 137–158, Table 1, pp.143-144

⁷ Виж: Brusis, M., Residual oder europäisches Wohlfahrtsmodell, in *Prokla Zeitschrift für Sozialwissenschaft*, Vol.114/1, 1999, pp. 73–94; Götting, U., Transformation der Wohlfahrtsstaaten in Mittel- und Osteuropa. Eine Zwischenbilanz, Opladen, 1998; Deacon, B., Eastern European welfare states: the impact of the politics of globalization, in *Journal of European social Policy*, Vol.10/2/2000, SAGE, 2000, pp.146-161; Kvist, J., Does EU Enlargement start a race to the bottom? in *Journal of European Social Policy*, Vol.14/2004, SAGE, 2004, pp.301-318; Kovacs, J.M., Small Transformations. The Politics of Welfare reform – East and West, LIT Verlag, Munster–Hamburg–London, 2003; Offe, C., The European model of „social“ capitalism: Can it survive European Integration?, in *The journal of political philosophy*, Vol.11/4, 2003, pp.437–469; Tamas, P., The European Welfare States and Welfare Expectations in the Central European Enlargement Countries, in Tamas, P. and Becker, U., *Newsletter Social Science in Easter Europe*, Special Edition, Social science Information Centre, Bonn, 2001, pp. 6-15;

⁸ Виж: Sainsbury, D., *Gender, Equality and Welfare States*, Cambridge UP, Cambridge, 1996; Orloff, A. S., Gender and the Social Rights of Citizenship: a Comparative Analysis of Gender Relations and Welfare States, in *American Sociological Review* Vol. No. 58 (3), 1993, pp. 303-328; Siaroff, A., Work, Welfare and Gender Equality: a New Typology, in D. Sainsbury (ed.) *Gendering Welfare States*, SAGE, London 1994, pp. 82–100; O’Connor, J. S., (1993) Gender, Class and Citizenship in the Comparative Analysis of Welfare State Regimes: Theoretical and Methodological Issues, in *The British Journal of Sociology*, Vol. No. 44 (3), 1993, pp. 501-518; Lewis, J. (1992) ‘Gender and the Development of Welfare Regimes’, *Journal of European Social Policy* 2 (3): 159–73.

върху сравнението на националните системи за социално подпомагане.⁹ Поуел и Барриентос извеждат сравнението на основа на политиките на пазара на труда.¹⁰ На свой ред автори като Корпи и Палме стъпват в своята типология изцяло върху структурата и характеристиките на пенсионните системи в различните страни. Тези сериозни изследвания в логиката на „режимната теория“ водят до значително обогатяване и разширяване на изследователските хоризонти и натрупаното познание.

Институционалните подходи обясняват връзката между обществено развитие и социалната политика чрез ролята и влиянието на институционализираните интереси в рамките на националния политически процес. От тази позиция държавните институции и различните участници в политическия процес са самостоятелни актьори и фактори, които се опитват да направляват и разрешават възникналите обществени проблеми.¹¹ В отделните течения на институционализма се застъпват различни измерения на този генерален процес.¹² Така автори като Тили, Скокпол, Амента и Титмъс очертават значението на консолидацията на националните държави в контекста на международните отношения и конкуренция, както и влиянието на модерния начин на водене на война. За тях именно те са движещи сили в развитието на държавните социалнополитически интервенции.¹³ Боршерт, Албер и Ким отстояват позицията за значима роля на управляващите елити. Те възприемат социалната политика като легитимиращ „инструмент“ и стратегия на тези елити при разрешаване на комплекс от вътрешнополитически и външнополитически проблеми.¹⁴ Подобно на интерпретациите на конфликтните теории, изследванията в институционалната парадигма възприемат позицията, че развитието на социалната политика има строго специфичен национален

⁹ Използвайки за сравнителен критерий програмите за социално подпомагане, Лайбфирд, Щ. предлага типологизация на социалните системи, която прибавя към класификацията на Г. Еспинг-Андерсън четвърти – „Latin Rim“ или „рудиментарен“ модел социална държава. Ферера, М. базира изследването си на четири критерия на социалните системи: правила за достъп, условия за получаване на социални трансфери, начини на финансиране и организационно – административни характеристики на различните социални програми. Той разграничава скандинавски, англосаксонски, Бисмарк и южни държави. Класификацията на Боноли, Дж., базирана върху нивото на социалните разходи и начините на финансиране на социалните системи също води до класификация от четири групи страни според характеристиките на социалните модели – британски, континентални, северни и южни.

¹⁰ Powell, M. and Barrientos, A., Welfare regimes and the welfare mix, in *European Journal of Political Research*, Vol.43, Issue 1, Jan. 2004, Blackwell Publishing Ltd., pp.83-105.

¹¹ Immergut, E., Health Politics. Interests and Institutions in Western Europe, Cornell University Press, Ithaca, 1992, p. 243.

¹² Изтъква се значението на модерния начин на водене на война, като движеща сила в развитието на държавните социално политически интервенции; значението на широкия процес на разпространение на културни модели и заимстване на институционален и политически опит между държавите, ролята на политическите елити или специфичните структури и институции на държавното управление.

¹³ В това отношение автори като Skocpol, T, Amenta, E, Titmuss, R., изтъкват наличието на т.нар. „welfare – warfare linkage“ в причините за експанзия и развитие на модерната социална политика. За обстойно представяне на този изследователски аспект: Tilly, C. (Ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton University Press, Princeton, 1975; Skocpol, T, *Protecting Soldiers and Mothers. The Political Origin of Social Policy in the United States*, Harvard University Press, Cambridge, 1992; Skocpol, T. and Amenta, E., *States and Social Policies*, Annual Review of Sociology, Vol. 12/1986, pp. 131-157; Titmuss, R., *Essays on the Welfare State*, Allen and Unwin, London, 1958, pp.75-87.

¹⁴ Виж по-подробно: Alber, J. Vom Armenhaus zum Wohlfahrtsstaat. Analysen zur Entwicklung der Sozialversicherung in Westeuropa, Campus Verlag, Frankfurt/New York, 1982, ss.119-133; Borchert, J. Die konservative Transformation des Wohlfahrtsstaates. Großbritannien, Kanada, die USA und Deutschland im Vergleich, Campus Verlag, Frankfurt/New York, 1995. Kim, K., Determinants of the timing of the social insurance legislation among 18 OECD countries, in *International Journal of Social Welfare* Vol. 10/2001, pp. 2-13.

контекст. Може би най-същностно в аналитично отношение е разбирането, че институционализираният характер на политическия процес има определящата роля спрямо еволюцията на системите за социална политика.¹⁵ Тази зависимост се описва с общите понятия „policy feedback”¹⁶ или „path dependence” и намира все по-широко приложение в сравнителните международни изследвания. Тя е особено актуална и при изследването на реформите в европейските социални модели, които започват след края на 80-те години на XX в.¹⁷

Очертаните дотук изследователски подходи (функционализъм, конфликтни теории, институционализъм) задават общата теоретична рамка в изучаването на социалната политика, в т.ч. и в настоящия дисертационен труд. В неговия контекст става необходимо в тази обща теоретична рамка да бъде вписани съвременните дебати за реформите в социалната политика. Несъмнено актуалната дискуссия отразява в пълна степен, но в модифициран и специфичен вариант продължаващия вече десетилетия спор между функционализма, от една страна, и конфликтните и институционалните парадигми, от друга. Новото и специфичното в него е неизбежната му обвързаност със съвременната динамика и ясната му центрираност върху темата за реформите в сферата на социалната политика. Оттук произтича и фактът, че въпреки различните позиции и мнения в него съществува един основен базов консенсус, а именно общоприетото разбиране, че последните десетилетия на XX и началото на XXI в. се характеризират със структуриране на нова среда. Тя се отличава с качествено нови икономически, политически, технологични, демографски и културни закономерности и бележи нов исторически етап на трансформация на модерните общества. В рамките на този консенсус не съществуват съществени възражения относно извода, че качествено новата динамика и условия подкопават устойчивостта на съществуващите системи за социална политика. Те определят и неизбежната необходимост от тяхната промяна и адаптация спрямо новите условия. Затова същността на дебатите е насочена предимно към логиката и естеството на самите реформи.

А в това отношение могат да бъдат посочени две принципни позиции. Първото виждане произтича от класическата за функционализма теза. То се отстоява от автори като Мисра, Джесъп, Мартин, Шуман, Боулес и Уагман, които формират разбирането,

¹⁵ Виж за разгърнато представяне: Conrad, C., Wohlfahrtssaaten im Vergleich: Historische und sozialwissenschaftliche Ansätze, in Haupt, H. –G. und Kocka, J. (Hrsg.), Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung, Campus Verlag, Frankfurt/New York, 1996, ss.155-180.

¹⁶ Pierson, P., When Effect becomes Cause. Policy Feedback and Political Change, in World Politics, Vol. 45/ 1993, pp. 595-628.

¹⁷ Lessenich, Stephan. Soziologische Erklärungsansätze zu Entstehung und Funktion des Sozialstaats, in Allmendinger, J. und Ludwig-Mayerhofer, W. (Hrsg.), Soziologie des Sozialstaats. Gesellschaftliche Grundlagen, historische Zusammenhänge und aktuelle Entwicklungstendenzen, Juventa Verlag, Weinheim und München, 2000, S. 51.

че логиката на новата глобална и конкурентна икономическа среда задава един двоен и неизбежен „императив“ за реформи.¹⁸ Със самите реформи се предрича неизбежността на една негативна хармонизация, която се изразява в „разграждане“ на всички социални стандарти до минимални нива. В средносрочна и дългосрочна перспектива това определя развитието на системите за социална политика към един универсален, неолиберален модел.

Втората водеща позиция е свързана с парадигмите на конфликтните теории и институционализма. Тя се отстоява от автори като Пиерсън, Еспинг – Андерсен, Хемерик и др.¹⁹ Според тях възможността за реформи и съдържанието им са определени на първо място от институционалния характер на политическия процес и са „затворени“ в определена логика на развитие. Това задава перспектива, в която реформите следват националната специфика на вече съществуващите социални модели.

Теоретичните рамки и подходи за изучаването на *пенсионната политика* като една от най-значимите подсистеми на социалната политика се вписват изцяло в направения по-горе преглед. Всъщност всяка от посочените водещи парадигми и тези намират своето отражение и еволюция в тази специфична сфера. В не по-малка степен съвременните дебати по отношение на реформите в пенсионната политика се формират главно около две виждания – това на „конвергенцията“ към един универсален модел и това на национално модифицираните специфики (path dependence). По-известни автори, които центрират своето внимание върху проблематиката на пенсионната политика, са Ебингхаус, Хинрихс, Боноли, Майлс, Оренщайн, Бьорш-Супан, Холцман и Палмер.²⁰

¹⁸ Виж като цяло: Mishra R., *The Welfare state in Capitalist Society. Policies of retrenchment and Maintenance in Europe, North America and Australia*, Harvester Wheatsheaf, 1990; Martin, H. P. and Schumann, H., *The Global Trap: Globalization and the Assault on Democracy and Prosperity*, London: Zed Books, 1997; Bowles, P. and Wagman, B., Globalization and the welfare state: four hypotheses and some empirical evidence, in *Eastern Economic Journal*, 23/3/ 1997, pp.317-327; Burgoon, B., Globalization and welfare compensation: disentangling the ties that bind, *International Organization*, 55/3/2001, pp. 509-551. Jessop, B., The Changing Governance of Welfare: Recent Trends in its Primary Functions, Scale, and Modes of Coordination, in *Social Policy & Administration*, Vol. 33, No. 4, December 1999, pp. 348-359.

¹⁹ Виж като цяло: Hemerijck, A., The Self – Transformation of the European Social Model(s), in Esping-Andersen, G. with Gallie, D., Hemerijck, A., Myles, J., *Why we need a New Welfare State*, Oxford University Press, Oxford 2003, pp. 173-213; Pierson, P., Coping with permanent austerity: welfare state restructuring in affluent societies, in P. Pierson (ed.), *The New Politics of the Welfare State*, Oxford University Press, Oxford: 2001, pp. 410-456; Esping-Andersen, G., *Towards the Good Society, Once Again?*, in Esping-Andersen, G. with Gallie, D., Hemerijck, A., Myles, J., *Why we need a New Welfare State*, Oxford University Press, Oxford 2003, pp. 1-25.

²⁰ Виж: Ebbinghaus, B., *Reforming early retirement in Europe, Japan and the USA*, Oxford University Press, Oxford, 2006; Hinrichs, K., Elephants on the move. Patterns of the public pensions reform in OECD countries, in *European Review*, Vol. 8 No. 3/ 2000, Academia Europeae, UK, 2000, pp. 353-378; Bonoly, G., Population ageing and the logic of pension reform in Western Europe, East Asia and North America, in Bonoly, G. and Toshimitsu, S. (eds.), *Ageing and Pension Reform around the world. Evidence from eleven countries*, Edward Elgar Publishing Limited, Cheltenham UK, Northampton USA, 2005, pp. 1-23; Myles, J., and Quadagno, G., *States, Labor markets and the future of Old Age Policy*, Temple University Press, Canada, 1991; Orenstein, M.A., *The New Pension Reform as Global Policy*, in *Global Social Policy*, Vol.5, No 2./2005, SAGE Publications, pp. 175-202; Palmer, E., Pension reform and the development of pension systems: an evolution of World Bank assistance. Background paper, Bulgaria country study, Independent Evaluation Group, World Bank, Washington DC, 2007; Börsch – Supan, A. and Miegel, M. (eds.), *Pension Reform in six countries. What can we learn from each other?* Springer – Verlag, Berlin, Heidelberg, New York, 2001; Holzmann, R. and Palmer, E. (eds.), *Pension reform. Issues and prospects for non-financial defined contribution (NDC) schemes*, The World Bank, Washington D.C., 2006.

Значителна част от посочените дотук трудове формират и **източниците**, които са използвани в настоящия дисертационен труд. При дефинирането на основните понятия и извеждането на теориите, обясняващи възникването и еволюцията на европейските социални модели, се стъпва на широк кръг мултидисциплинарна литература от областите право, история, социология, политическа икономика и политология. Тук присъстват трудовете на автори като Томас Маршал, Ричард Титмъс, Аса Бригс, Харолд Уиленски, Шарл Лъобо, Питър Флора, Арнолд Хайденхаймер, Щефан Лезених, Детлеф Цьолнер, Клаус Офе, Йенс Албер и др. Извеждането на общностите и различията и сравнението между европейските социални и пенсионни модели стъпва на трудовете на автори като Ричард Титмъс, Гьоста Еспинг-Андерсен, Джулиано Боноли, Щефан Лайбфрйид и Маурицио Ферера, Карл Хинрихс, Камила Арза, Мартин Коли, Дейвид Натали и Татяна Томова (Брайкова).

При извеждането на широката тематика за кризата на кейнсианската социална държава и факторите на кризата са анализирани трудове на автори като Роберт Бойер и Даниел Драхе, Рамеш Мисра, Мишел Бейеле, Фриц Шарпф, Вивиан Шмид, Паул Хирст, Греъм Томсън, Дейвид Хелд, Мадс Йегер, Джон Квист, Джеймс Мидглей, Клаус Офе, Мичел Александър Оренщайн и Боб Дйикън. По отношение на водещите предизвикателства пред европейските социални и пенсионни модели изследването стъпва на автори като Бруно Палиер, Боб Джесъп, Гьоста Еспинг-Андерсен, Антон Хемерик, Пол Пиърсън, Бернхард Ебингхаус, Карл Хинрихс, Джулиано Боноли и Джон Майлс.

Анализът на пенсионните реформи в Германия, Швеция, Великобритания и България стъпва на източници, които проследяват процеса на реформи както в конкретната страна, така и в по-широк сравнителен европейски контекст.

По отношение на пенсионните реформи в Германия са ползвани изследванията на автори като Аксел Бьорш-Супан, Мехтилд Файл, Винфрид Шмел, Петер Кьолер, Фридрих Цахер, Детлеф Цьолнер, Карл Хинрихс, Гордън Кларк, Маркус Салиер, Кристина Вилке, Робърт Холцман и Едуард Палмер.

За Швеция: Ан-Шарлоте Щалберг, Карл Шерман, Агнета Крузе, Томи Бенгтсон, Кристофер Грийн-Педерсен, Андерс Линдбом, Йоаким Палме, Гордън Кларк, Едуард Палмер, Оле Сетергрэн, Анника Сунден, Оли Кангес, Урбан Линдберг, Нийлс Плог и Карен Андерсон.

За Великобритания: Ричард Дисни, Джон Бол, Джон Хилс, Карл Емерсън и Пол Джонсън, Гордън Кларк, Хироши Араки, Дейвид Блейк, Трауте Мейер и Пол Бриджън.

По отношение на пенсионните реформи в България се стъпва както на български, така и на чуждестранни автори. Сред българските автори са: Даринка Асенова, Борислав Тафраджийски, Победа Луканова, Георги Шопов, Дочка Стайкова, Мая Стоянова, Теодора Нончева и Деница Сачева. Сред чуждестранните автори са Родри МакКинън, Едуард Палмер, Димитри Сотиропулос, Робърт Холцман и Уфук Гувен.

Наред с големия брой вторични източници в дисертацията са използвани и множество първични източници като материали и изследвания и поддържани бази данни на водещи международни организации и институции като Европейски съюз (ЕС), Световна банка (СБ), Международен валутен фонд (МВФ) и Организация за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР). Допълнително при очертаването на различни тенденции в развитието на европейските общества (заетост, демографски процеси и др.) се стъпва на редица документи на ЕС като доклади на ГД „Заетост, социални въпроси и приобщаване”, ГД „Икономически и финансови въпроси”, както и на базата данни на Евростат и ОИСР. Използвани са и данни от годишниците на Националния осигурителен институт (НОИ).

Изследователски подход и методология

За да се изпълнят изследователските цели и да се докажат поставените хипотези, в дисертационния труд се прилага своеобразно съчетание на допълващи се **методологически подходи**.

Като цяло е дадено предпочитание на **дедуктивен изследователски метод** като тезите за характера на връзката “общество – реформи” се извеждат въз основа на определянето и концептуализирането на динамиката в обществото и необходимостта от реформи. С други думи вместо *a posteriori* твърдения, стъпващи на изследване на конкретни факти и казуси, се извеждат аргументи *à priori* въз основа на познаване и анализ на общи характеристики на изследваните феномени посредством концептуализирането им. Това се осъществява посредством критичен преглед и анализ на съществуващата литература. Така направените твърдения се съпоставят с наблюдаваните емпирични реалности като се търсят доводи и уплътняване на аргументите в подкрепа на направените допускания. Дедуктивният изследователски подход е доминиращ в първите две части на дисертационния труд. В третата глава той е модифициран посредством въвеждане на по-значим индуктивен елемент. Това се

осъществява чрез проверка на изследователската хипотеза, стъпваща на изучаването на определен брой казуси (case study).

В дисертационния труд са приложени количествени и качествени изследователски методи, които отговарят както на водещите цели, така и на конкретните задачи в отделните глави. Широко се използва *сравнителният анализ*, по-специално при очертаването на общностите и различията на социалните модели и в частност на пенсионните модели в Европа.

Прилагат се и вече установени в международните изследвания *типологии* за сравнение като техните познавателни възможности се подчиняват на целите на изследването.

Например представянето на различните традиции, принципи и социалнополитически практики на консолидираните социални модели в Европа се осъществява чрез разширено прилагане на класическата сравнителна типология за трите „режима социална политика“, изведена от Еспинг–Андерсън като към нея са съотнесени характеристиките на социалните модели на страните от бившия Източен блок или на т.нар. „съветски модел“ социална политика. А изследването на различията в пенсионни модели в страните от Европа стъпва на утвърдената в международните изследвания типология „Бисмарк – Бевърдж“, като впоследствие към нея са съотнесени характеристиките на пенсионните системи в страните от бившия Източен блок. Направен е опит да се разшири и задълбочи описателната и познавателната сила на типологията, чрез позоваването и на други типологии, разработени от автори, като Джулиано Боноли и Дейвид Натали.

При анализа на кризата, на предизвикалите я фактори и на дългосрочните предизвикателства пред европейските социални и пенсионни модели са използвани методите на *моделиране*, както и *проследяване на процес (process tracing)*. Моделирането се извършва чрез извеждане на „идеален модел“ на „кейнсианската социална държава“. Чрез него обобщено се описва и обяснява съществуващата в „златните десетилетия на социалната държава“ зависимост между водещите характеристики на общественото развитие (затворена пазарна среда, индустриален метод на производство, устойчива заетост, благоприятни социо-демографски характеристики) и водещите характеристики на социалната политика. Презумпцията, която е заложена в моделирането на „статичната“ за „златните десетилетия на кейнсианската социална държава“ връзка между обществено развитие и социална политика е, че тя задава широка аналитична рамка. В тази рамка се анализира и

динамиката в споменатата връзка (общество – социална политика) след средата на 70-те г. на XX в. Това се осъществява чрез проследяване (*process tracing*) на „кризата на социалната държава” и пенсионната политика, което е операционализирано като комплекс от процеси и причинно-следствени връзки (формиране на глобална икономическа и политическа среда – загуба на макроикономически контрол и т.н.). Като помощни методи отново са приложени статистическия анализ и сравнителен подход.

Водещ в заключителната част на изследването е *качественият метод* в лицето на *case study*, допълнен със *сравнителен анализ* на пенсионните реформи в четири европейски страни – Германия, Швеция, Великобритания и България. Подборът на изследваните държави на първо място е подчинен на стремежа да се обхване в сравнителен контекст възможно най-широк спектър от съществуващите до началото на реформите в Европа пенсионни системи и динамиката и характера на протеклите в тях промени. Германия е избрана като представителен случай на „консервативния режим социална политика“, Швеция за „социалдемократическия“ и Великобритания респективно за „либералния“. Макар че „случаят България” не може да се изведе пряко от тройната типология, неговото включване в анализа има за цел представителност на пенсионните реформи в СЦИЕ. Подборът на изследваните страни е обоснован не само с тяхната принадлежност към различни „режими социална политика”. Те са и представителни случаи за различните модели пенсионни системи в Европа и създават възможно най-широка представителност на анализа. Този подход позволява да се излезе от контекста на генерализация и схематичност на „идеалните типове“ социална държава и да се представят реално съществуващите пенсионни системи в изследваните страни.

Структура на дисертационното изследване

С оглед на поставените изследователски задачи **дисертационният труд е структуриран** в три глави, всяка от които съдържа по няколко раздела.

Основна **цел на първа глава** е да изведе широк теоретичен контекст и сравнителен план на социалните модели и в частност на пенсионните модели в Европа за периода до края на 70-те г. на XX в. Това е необходима основа за разгръщането на изследването както по отношение на връзката между обществено развитие и социална

политика, така и относно изучаването на реформите в социалната (пенсионната) политика след средата на 80-те години на XX в.

Първи раздел има за задача да дефинира и концептуализира основните понятия в дисертационния труд като социална политика, социална държава, социален модел, пенсионна политика и пенсионен модел.

Формирането на съдържателно разбиране за **социалната политика** е изведено чрез разширяване на една от най-често използваните дефиниции за понятието, която я определя като *целенасочена намеса на държавата за разпределяне на ресурси между нейните граждани, която се стреми към постигане на социални цели*.²¹ Именно на базата на тази зависимост една голяма част от изследванията в областта се фокусират върху *социалната държава* или *системите за социална политика*, т.е. съвкупността от нормативно признати социални права за гражданите, социални програми, държавните институции и политики, които пряко или косвено влияят върху благосъстоянието и социалния статус на населението.²² В дисертационният труд се възприема разбирането, че при изучаването на социалната политика концентрирането единствено и само върху ролята на държавата и публичните институции и политики, ангажирани със социални въпроси, би довело до ограничаване на аналитичния хоризонт. С оглед на това, в настоящото изследване използването на понятието „социална държава”, налага излизане от контекста на институционализираната публична политика или поне опит да се отчете нейното взаимодействие и обвързаност със сферите на пазара и семейството. Изхожда се от разбирането, че *всяка „социална държава” представлява специфично разпределение на отговорностите за благосъстоянието на индивидите между сферата на пазара, семейството и държавата*. Исторически и в резултат на специфични национално обособени траектории на развитие съществуващите социални държави представляват различни модели на структуриране на тази зависимост, в които

²¹ Baldock, J., Manning, N., Vickerstaff, S., (eds.), *Social Policy*, Oxford University Press, Oxford, 2007, p. xxxi

²² Автори като Маршал, Т., Бригс, А., Вагнер, А., Маршал, А., Уиленски, Х., Лебьо, Ш., Цьолнер, Д., Бойе, С., Кастлес, Ф. единодушно възприемат, че социалната държава е неделима част от закономерностите и логиката на развитие на модерните общества. Бригс, А. е автор на една от дефинициите, които и до днес има своята актуалност. За него социалната държава е онази държава, „в която организираната власт се използва целенасочено (чрез политики и администрация) в опит да се модифицира действието на пазарните сили в поне три аспекта: да гарантира за индивидите и семействата минимално ниво на доходи; да намали несигурността, чрез подпомагане на индивидите и семействата да посрещнат определени „социални неблагоприятия” (например заболяване, старост и безработица); да гарантира, че всички индивиди, независимо от техния статус или класа получават най-доброто възможно ниво социални услуги, в рамките на определени, възприети от обществото стандарти на тези услуги”. (Цитат по: Briggs, A., *The Welfare State in Historical Perspective*, in Pierson, Ch., and Castles, F. G., (Eds.) *The Welfare State Reader*, Polity Press, Cambridge 2003, p. 18). За Маршал, Т. и неговият макро-социологически подход социалната държава и нейните институции са еманация на налагането на социалните права като неделима част от индивидуалните и гражданските права в процеса на развитие на модерното, демократично капиталистическо общество. Една от най-често цитираните дефиниции, която се свързва с автори като Уиленски, Х. И Лебьо, Ш. формулира социалната държава като: “държавно-гарантирано минимално ниво на доходи, здравни, образователни услуги и жилище за всеки гражданин, който се гарантират, като част от техните универсални политически права.” (Цитат по: Wilensky, H., *The Welfare State and Equality. Structural and ideological roots of public expenditures*, University of California press, Berkeley, Los Angeles. London, 1975, p. 1.)

рисковете и неравенствата в обществото се смекчават в различна степен и чрез различни социалнополитически практики.²³ Именно съществуването на тези модели зависимости и разпределение на социални функции е основание за възприемане на понятието „*социален модел*“. То се използва като равнозначно на социалната държава, но с разбиране за взаимната обвързаност и двупосочно влияние между институционалната обособеност и социалнополитическите практики на публичната политика, от една страна, и сферите на пазара и семейството, от друга.²⁴

Пенсионната политика се разглежда като *подсистема от социалната политика, чиито специфични цели са подчинени на осигуряване на благоденствие и социална сигурност за възрастните хора*. На свой ред възприетото в дисертационния труд понятие *пенсионен модел* съдържа разбирането, че съществуват различни в своя баланс между публичната и индивидуалната отговорност модели на посрещане на риска старост.

Втори раздел представя кратък, синтезиран исторически ракурс на появата и еволюцията на системите за социална политика в Европа. Той е изграден основно спрямо еволюцията на социалната политика в западноевропейските страни, или групата на „старите“ страни членки на ЕС. Цялостното вписване на страните от Централна и Източна Европа (СЦИЕ) в него води до определени трудности и отчасти е невъзможно.²⁵ Ето защо е предпочетено еволюцията на социалната политика в СЦИЕ да бъде представена предимно за периода след Втората световна война.

Историческата перспектива и условната периодизация не претендират за изчерпателност и са подчинени единствено на целите на изследването – да опише по-

²³ Pierson, Ch., and Castles, F. G., (eds.), *The welfare state reader*, Polity Press, Cambridge 2003, p.4.

²⁴ Подобен подход към дефинирането на изследователския обект не е новаторски. Той е развит от автори като Р. Титмъс, Г. Еспинг-Андерсен, Ш. Кулне, С. Лайбфрид, М. Ферера и др. Възприемането му има своето основание от гледна точка на формулираните цели на докторската работа, защото тази концепция, на първо място, позволява да се илюстрира комплексната съвкупност и баланс между социалните рискове и проблеми за граждани, които са продукт на определени параметри на развитие (икономически, политически, културни и социо-демографски). И второ, става възможно да се очертае съществуващото разпределение на социални функции и отговорности между семейство, пазар и публична политика в даден исторически момент или хронологични граници. Още по-важно е, че, стъпвайки на тази широка дефиниция и разбиране, е възможно да се улови, отчете и оцени в сравнителен аспект широкият и многофакторен контекст на криза, трансформация и адаптация, в който се разгръща развитието на социалната политика в Европа през последните десетилетия.

Bonoly, G., *Classifying Welfare States: a Two-dimension Approach*, in *Journal of Social Policy*, Vol. 26, No. 3., 1997, Cambridge University Press, pp. 56-58., Esping-Andersen, G., *The Three worlds of Welfare Capitalism*, Polity Press, Cambridge, 1990; Kuhnle, S., Alesstalo, M., *Introduction: Growth, adjustments and survival of European welfare states*, in Kuhnle, S., (Edit.), *Survival of the European Welfare State*, Routledge/ECPR Studies in European Political Science, London 2000, pp. 3-19; Leibfried, S., *Towards a European welfare state? On Integrating Poverty regimes into the European Community*, in Ferge, Z., and Kolberg, J.E., (eds.), *Social Policy in a Changing Europe*, Campus Verlag, Frankfurt am Main, 1992, pp. 245-280; Ferrera, M., *The „Southern“ Model of Welfare in Social Europe*, in *Journal of European Social Policy*, Vol.6/N 1, 1996., SAGE Publications, pp.17-37.

²⁵ За периода от края на 19 в. до края на Първата световна война една значима част от СЦИЕ, сегашни членки на ЕС не съществуват като обособени и суверенни държави в международната среда. Така до края на Първата световна война Латвия, Литва и Естония са в рамките на териториите на царска Русия. Териториите на сегашна Полша са част от царска Русия, Пруссия/Германия и Австрия/Австро-Унгария. На свой ред Чехия, Словакия, Словения, и Унгария са част от Австрия, а след 1866 г. от дуалистичната монархия Австро-Унгария. Може да се приеме, че Румъния и България съществуват като суверенни държави за периода края на 19 в. до Първата световна война, но темповете и нивото на тяхното обществено и икономическо развитие в периода е различно от това в на страните в Западна Европа.

скоро генералната насока на еволюция отколкото да изгради фактологически пълно описание и обяснение на процеса. В това отношение анализът очертава два значими етапа в еволюцията на европейските социални модели. Първият се разгръща от края на XIX в. до 70 -те години на XX в. и е характерен с поява и експанзия на публични социални програми и цялостна консолидация на европейските социални модели.²⁶ Началото и края на 80-те години на XX в. формират втори етап в еволюцията на европейските социални модели. Той се характеризира с кризисни тенденции, реформи и адаптация към промените се динамика и характер на цялостното общественоекономическо развитие.

Трети раздел представя „картина” на съществуващото многообразие на европейските социални модели. Това се осъществява на базата на вече установените в международните сравнителни изследвания стандарти и типологии за сравнение. Различните традиции, принципи, социалнополитически практики и влияние върху неравенствата в обществото на консолидираните социални модели в Европа се осъществява чрез разширено прилагане на класическата сравнителна типология за трите „режима социална политика“, изведена от Еспинг–Андерсън. С оглед на целите и задачите на докторската теза, към очертаните от него „либерален“, „консервативен“ и „социалдемократически“ режим социална политика са съотнесени характеристиките на социалните модели на страните от бившия Източен блок или на т.нар. „съветски модел“ социална политика.

Четвърти раздел осъществява преход от общия контекст на поява, еволюция, общност и различия на социалните модели към проблематиката на пенсионната политика в Европа. Негова водеща задача е да очертае специфичната траектория на възникване и еволюция на пенсионната политика в европейските страни и да открие съществуващите общности и различия във функционираните в Европа до края на 70-те години на XX в. пенсионни модели. В рамките на налагания общоевропейски контекст като първа стъпка е изведен кратък преглед на възникването и еволюцията на пенсионните системи до края на 70-те г. на XX в., който очертава трансформацията на пенсионната политика в една от най-значимите и водещи сфери на социалната политика в Европа.

Представянето на съществуващото многообразие и различия във философията, целите, принципите, институционалната и организационната обособеност на

²⁶ Flora, P. and Alber, J., Modernization, Democratization and the Development of the Welfare states in Western Europe, in Flora, P. and Heidenheimer, A., The development of Welfare states in Europe and America, London, 1981, p. 48.

европейските пенсионни модели повтаря приложения по отношение на социалните модели подход. На първо място, стъпвайки на утвърдената в международните изследвания типология Бисмарк-Бевъридж са изведени общностите и различията в пенсионните модели на страните от Западна Европа. Като втора стъпка към тях са съотнесени характеристиките на пенсионните системи в страните от бившия Източен блок.

Разгърнатият в първа глава анализ позволява да бъдат направени няколко обобщения и изводи по отношение на европейската социална и пенсионна политика за периода до средата на 70-те години на XX в.

На първо място, възникването и еволюцията на социалната политика в Европа е колкото общ процес, който се обуславя от комплексното влияние на универсални икономически, политически и институционални фактори, толкова и национално специфично проявление и взаимодействие на тези детерминанти в един конкретен исторически и политически контекст. Независимо от значимите национални различия периодът от края на XIX в. до 70-те години на XX в. е характерен с процес на устойчива експанзия и институционализация на социалната политика в европейските държави. Именно в този период социалният ангажимент или „социалната държава“ се превръща в една от най-значимите характеристики на европейските държави.

На свой ред възникването и еволюцията на пенсионната политика в Европа е един от най-важните и същностни елементи от експанзията на социалната политика. То се разгръща в същите хронологически граници като е най-значимо в първите десетилетия след Втората световна война. Именно в периода на своята експанзия след Втората световна война пенсионните програми в Европа се трансформират в универсален източник на доходи за възрастните хора, който дава реална алтернатива на участието на пазара на труда, като с това формират и институционализират нова структура на жизнения път на европейските граждани. Така за мнозинството от тях статутът на пенсионер се превръща в неделима част от жизнения цикъл, който в значителна степен е равнопоставен по отношение на доходите и социалния статус с периода на активен трудов живот.

Второто важно обобщение и заключение по отношение на европейската социална и пенсионна политика за периода до средата на 70-те години на XX в. е, че в рамките на описаната обща траектория на тяхното развитие и експанзия съществуват значими национално-специфични характеристики на проява и развитие. Под влиянието на специфични политически и институционални фактори в тяхното развитие

европейските общества формират различни социални модели. Прилагането на сравнителен подход и макротипология прави възможно да се открие и систематизира характера на тези значими различия и по този начин да се задълбочи търсенето широк европейски сравнителен контекст и да се обособят четири широки групи социални модели (консервативен, либерален, социалдемократически и модел на СЦИЕ), които в периода до средата на 70-те години на XX в. се формират около различна политическа философия, различни преразпределителни и организационни принципи.

Необходимостта да бъдат преодолени някои значими недостатъци на т. нар. макротипологии на социалните модели по отношение на изучаването на конкретни сфери от социалната политика налага извеждането на отделна типология по отношение на пенсионните модели в Европа. На едно принципно ниво са открити два водещи организационни принципа, около които се групират пенсионните модели в Европа – осигурителен и универсален. Като втора стъпка, и на базата на тези два водещи принципа изследването отграничава три основни групи пенсионни модели в Европа – Бисмарк модел, Бевъридж модел и пенсионен модел на СЦИЕ. Допълнителното изследване на институционалните и организационните характеристики на пенсионните програми в европейските страни показва, че в редица случаи, макар и наистина формиращи се около водещата и доминиращата роля на един от двата принципа пенсионни модели в Европа представляват специфични „смесени“ случаи.

Водещата цел на втора глава е да очертае в аналитичен план контекста на кризата, появата на нови социални рискове и формирането на значими средносрочни и дългосрочни предизвикателства пред европейските социални модели и пенсионни системи.

Първи раздел извежда последователно и синтезирано основните характеристики и базови предпоставки за устойчивото функциониране на кейнсианската социална държава в десетилетията след Втората световна война. В това отношение е открита водещата роля на „затворения“ в границите на националната държава капитализъм и възможността да се води антициклична макроикономическа политика; масовата заетост в индустрията и устойчивостта на трудовата кариера; както и благоприятната демографска ситуация в европейските общества и устойчивостта на семейството, като институт със значими социални функции.

Като втора стъпка в раздела са проследени проявленията на кризисни тенденции в развитието на европейските общества. Те се илюстрират посредством тенденциите на

спад в темповете на икономическия растеж; появата на повтарящи се, с намаляваща амплитуда и нарастващ обхват на влияние, колебания и кризисни флуктуации в световната икономика; и формирането на чувствително по-високи и устойчиви нива на безработица.

Третата част на първи раздел се фокусира върху причините за кризисно развитие. Тук е очертана динамиката и влиянието на поредица от процеси – икономическа и политическа глобализация и европейска интеграция; структурни и технологични промени в производството и тяхното влияние върху характера на заетостта; активизацията на женското участие на пазара на труда; застаряването на европейското население и тенденцията на разпад на европейското семейство. Анализът показва, че комплексното влияние на тези процеси не само е в основата на появилите се кризисни тенденции, но и формира качествено нова макросреда на развитие за европейските общества и социални модели.

Втори раздел има за основна задача да очертае дълбочината и най-вече комплексния характер на трансформационния натиск, на който са подложени след средата на 80-те години на XX век европейските социални модели. Анализът откроява три основни групи предизвикателства – новите зависимости в глобалната икономическа среда; появата на нови социални рискове (безработица, неравенство в доходите, нарастващ риск от бедност и социална декласация) и техния разширяващ се обхват; подкопаната финансова устойчивост и нарастваща неадекватност на съществуващите системи за социална политика.

Трети раздел осъществява преход от широкия контекст на криза и предизвикателства пред европейските социални модели към едно от неговите най-значимите измерения – пенсионното предизвикателство в Европа. Неговата основна задача е да изведе на преден план по-детайлизирано и задълбочено описание и обяснение на появилите се след 80-те г. на XX в. проблеми и тенденции на развитие в пенсионната политика на европейските страни. Подобно „фокусиране“ на изложението задава общата основа и необходимите предпоставки за разгърнатия в следващата глава анализ на пенсионните реформи в избрани страни-членки на ЕС.

Анализът във втора глава позволява да бъдат очертани няколко основни извода по отношение на цялостното развитие на европейските социални модели и пенсионна политика през последните десетилетия.

Като първо динамиката в икономическото, политическото и социодемографското развитие на европейските общества показва наличието на комплекс от

устойчиви каузалности или фактори на влияние, които определят трайния характер на кризата. Това подкрепя широко застъпената в научната литература и отстоявана в дисертационния труд теза, че последните десетилетия на XX и началото на XXI в. се характеризират с процес на формиране на нова среда, която се отличава с качествено нови икономически, политически, технологични и социо-демографски закономерности и бележи нов исторически етап на трансформация на капиталистическите общества.

Второ, променената среда оказва многопосочно влияние върху функционирането на съществуващите системи за социална политика и обуславят формирането на трайни предизвикателства. В контекста на цялостното развитие на европейските социални модели се очертават няколко дългосрочни предизвикателства: намалелият капацитет и ефикасност на макроикономическата политика като инструмент за регулиране на общественото развитие; устойчиво разширяващият се фронт и обхват на социалните рискове, натрупващата се финансова и функционална неадекватност на съществуващите системи за социална политика; средносрочните влияния на демографската тенденция на застаряване на европейското население. Комплексното влияние на тези фактори обособява устойчив трансформационен натиск и динамика в развитието на европейските социални модели. В анализа са открити два такива многокомпонентни вектора на трансформационен натиск. Първият се обособява от взаимодействието между икономическата среда и технологичните промени. Перспективата на европейските социални модели и необходимостта от тяхното адаптиране се определя и от дългосрочните социо-демографски тенденции.

Като трето, появата на кризисни тенденции и устойчиви проблеми в европейските пенсионни системи може да бъде отведено именно към двата очертани многокомпонентни вектора на влияние. Несъмнено анализът показва, че икономическите и социо-демографските промени в европейските общества са водещи фактори в това отношение. Наред с това обаче процесът на натрупване на проблеми и предизвикателства има не по-малко важен „вътрешносистемен“ елемент. Неговото влияние и значимост отвеждат до специфичната траектория и логика на развитие на пенсионната политика и системи в европейските страни в периода непосредствено след Втората световна война.

Трета глава представя изследване на пенсионните реформи в четири страни-членки на ЕС: Германия, Швеция, Великобритания и България. Същностният анализ на пенсионните реформи е изведен като отделен „case study“ за всяка държава. Във всеки

от представените случаи се цели открояването на динамиката, съдържанието и резултатите на проведените пенсионни реформи, като се следва унифицирана логика и структура на изложението. В началото на всеки „case study” е изведено кратко, съдържателно описание на водещите характеристики (принципи, структура, начин на финансиране, заместващ коефициент на пенсиите и др.) на пенсионния модел. Това задава параметрите на пенсионната политика от периода преди началото на реформите и националната специфика в проявлението на кризисни тенденции и предизвикателства. Описанието на пенсионните модели преди реформите служи като база за сравнение, върху която се наслагват проведените реформи във всяка от изследваните страни.

Представянето на реформените процеси следва специфична хронология, която се определя от динамиката на реформите в отделните страни. Елементите на този процес са изведени в две основни категории - параметрични и парадигматични, които открояват техния различен характер и степен на влияние върху съществуващите пенсионни модели. Тук се стъпва на разработената от Питър Хал йерархична категоризация по отношение на характера на промените в политиката. Хал разграничава *три основни нива*, по отношение на които може да се разгръща един политически процес (policy making) – *първо, общите цели*, които водят или определят политиката в дадена сфера; *второ, техниките* или политическите инструменти, използвани за постигането на тези цели; и *трето, прецизната „настройка”* на тези инструменти.²⁷ На тази база той разграничава *три равнища на промяна в политиката*: промени в „настройката” или параметрите на политическите инструменти (промени от първи порядък); промени в базовите техники или политическите инструменти (промени от втори порядък); и промени в целите и йерархията на целите, които определят политиката (промени от трети порядък).²⁸

За целите на изследването тази класификация е приложена модифицирано върху проблематиката на пенсионните реформи в избраните страни. ***Категорията на параметричните промени*** включва реформи, които променят съществуващите параметри и инструменти или въвеждат нови инструменти, но не изменят целите и йерархията на целите, определящи пенсионната политика в дадена страна. Такива промени са: промени в нивата на пенсионните вноски и пенсиите, въвеждане на нова формула за изчисляване на пенсиите, промени в законовите правила за придобиване на

²⁷ Hall, P., Policy Paradigms, Social Learning and the State. The Case of Economic Policymaking in Britain, in *Comparative Politics*, Vol.25 No.3 (Apr. 1993), City University of New York, pp. 275-296, pp. 277-278.

²⁸ Ibid, pp. 278-279.

пенсия и др. На свой ред *категорията на парадигматичните промени* обхваща реформи, които водят до същностна промяна в целите, философията, принципите и структурата на съществуващите пенсионни системи – промяна в начина на финансиране, налагане на ново разпределение между публичната и пазарната сфера по отношение на риска старост, и респективно промяна в баланса и относителната тежест между публичните и пазарно базирани пенсионни програми и схеми по отношение на доходите на пенсионерите.²⁹

Всеки от изследваните „случаи“ завършва с обобщение на процеса на пенсионни реформи и резултатите от тях, които отново са подчинени на обща логика и критерии за оценка. На първо място е изведено сравнение между характеристиките на „стария“ и „новия“ пенсионен модел, а като втора стъпка е направен опит за оценка на реформите. *Критериите за оценката* са изведени спрямо очертаните в предишната глава водещи проблеми и предизвикателства пред европейските пенсионни системи – *дългосрочна финансова стабилност* и *адекватност на пенсионните доходи*. Всеки от тези критерии е многокомпонентен и съдържа няколко водещи параметъра. Перспективите за *дългосрочна финансова стабилност* след проведените реформи се оценяват чрез няколко показателя: очаквано ниво на пенсионните разходи в средносрочен план, очаквано ниво на пенсионната осигурителна/данъчна тежест, въведени механизми за обвързване на разходната с приходната част на пенсионните бюджети, въведени механизми за адекватност на пенсионните системи спрямо демографските процеси и въведени мерки за ограничаване на ранното пенсиониране. На свой ред, *критерият адекватност* търси оценка на влиянието на проведените реформи върху годността на пенсионните системи и бъдещите нива на пенсиите да изпълняват своите две основни функции – предотвратяване на бедността сред възрастните хора и осигуряване на пенсии, заместващи работната заплата. Тази оценка е изградена на базата на следните параметри: заложено ниво на заместващия коефициент на пенсиите от публичните пенсионни програми; достъпност на другите съществуващи пенсионни схеми (професионални и индивидуални пенсионни планове) за работещите с ниски до средни трудови доходи и др.

Анализът на четирите казуса на реформиране на пенсионната система очертава комплекс от общи насоки и тенденции в пенсионните реформи на изследваните страни.

²⁹ Виж по-подробно: Hinrichs, K. and Kangas, O., When is a change big enough to be a system shift? Small system-shifting changes in German and Finnish pension policies, in Taylor-Gooby, P., Making a European Welfare state? Convergences and conflicts over European social policy, Blackwell Publishing Ltd., 2004, pp. 35-52.

Първият ясно открояващ се общ елемент е тенденцията към индивидуализация на пенсионните права и придобивки. Макар и в различна степен, и в четирите изследвани случая новите пенсионни модели стъпват на далеч по-значима и силна връзка между индивидуалните характеристики (трудова кариера на индивида, ниво на индивидуалните трудови доходи и др.) и пенсионни права и нива на пенсионните доходи. В своята същност тази насока на реформите в значителна степен ограничава солидарния принцип и вътрешногенерационното преразпределение като прехвърля по-голямата част от отговорността и рисковете за финансирането на пенсиите към отделния гражданин.

Втората обща характеристика на разгледаните пенсионни реформи е налагането на нов баланс между публичната и частната сфера по отношение на риска старост. В новите пенсионни модели е ясно очертано запазването и дори по-ясното дефиниране на публичната роля спрямо предотвратяването на бедността. Наред с това може да се говори и за „оттегляне“ на държавата по отношение на осигуряването на заместващи доходи и формиране на далеч по-значима роля на частния сектор в това отношение.

Третата обща тенденция в анализиранияте пенсионни реформи се откроява в осъществения преход към далеч по-голяма роля и значение на капиталово базираните пенсионни схеми по отношение на риска старост. В тази обща тенденция в четирите анализирани страни се следва различна логика и институционален дизайн. В случаите на Швеция и България това се осъществява в рамките на съществуващите публични пенсионни схеми чрез въвеждането на второ задължително капиталово ниво или стълб от define contribution тип. Германия и Великобритания са пример на различен подход и гъвкав институционален дизайн.

Изводеният в трите глави на дисертационния труд анализ позволява да се направят следните по-важни **изводи и заключения**, които кореспондират с формулираните изследователски хипотези.

Като първо анализът на развитието на социалните (пенсионните) модели, на тяхната криза и на факторите, които я предизвикват, прави възможно открояването на многопосочната и динамична връзка между общественото развитие и социалната (пенсионната) политика. В изследването е аргументирана тезата, че икономическите, политическите и социо-демографските промени в европейските общества от края на

XIX в. са фактор за появата на публичен ангажимент към широк диапазон социални проблеми. Също така се утвърждава разбирането, че устойчивостта в общественото развитие (благоприятни икономически и социо-демографски условия) в първите десетилетия след Втората световна война способства за експанзията на системите за социална (пензионна) политика. Това превръща „социалната държава” в един от същностните и водещи елементи на европейските държави. Именно в този период активната намеса на държавата в широки сфери на обществения живот се превръща в неделима част от цялостния модел на устойчиво развитие.

Рязко променените условия в края на XX и началото на XXI в. водят до криза на съществуващия модел социална политика. Това налага да се вземат под внимание новите икономически, политически и социо-демографски условия и да се въведат реформи в социалната политика. Именно тази логика извежда съдържанието на първата хипотеза.

Като второ анализът на самите реформи на пенсионните модели във важни европейски страни потвърждава втората хипотеза - че реформите в пенсионната, а вероятно и по принцип в социалната политика, не се вписват в логиката на path dependence. Във всяка от страните е показано, че общото кумулативно въздействие на реформите води до промяна и/или значима модификация на целите, принципите и институционалните характеристики на съществуващите пенсионни системи. Това безспорно потвърждава, че социалните (пенсионните) реформи не са „затворени” в своята алтернатива за бъдещо развитие и не следват неминуемо непроменена логика на еволюция.

Като трето изследването показва, че предизвикателствата, пред които са изправени европейските социални и пенсионни модели предопределят качествено нова траектория в тяхното развитие. Различните социални рискове, които вече имат по-фрагментарна и широка в своя обхват същност, формират специфична тенденция в реформите. Те водят до далеч по-голяма структурна и институционална диференциация на социалните (пенсионните) модели. Зад този променящ се дизайн обаче се съдържа ясно очертан практически подход в реформите. Той се изразява в стремеж да се посрещнат новите проблеми и предизвикателства в социалната (пенсионната) сфера чрез съвместяването на различни разпределителни и преразпределителни принципи. Негова водеща същност е въвеждането на далеч по-гъвкав и проблемно ориентиран баланс между публичната и индивидуалната отговорност по отношение на социалните рискове.

Наред с това резултатите от реформите в социалната (пензионната) политика в изследваните страни задават насока на еволюция, която устойчиво ги отдалечава от характеристиките, типични за периода до края на 80-те години на XX в. В светлината на реформите, от началото на 90-те г. на XX в. е видимо, че прилагането на „режимната типология” и/или типологията „Бисмарк – Бевъридж”, като инструмент за оценка не води до надеждни резултати. След тези реформи характерът и ефектите от социална (пензионна) политика в Европа не се вписват в презумпцията за доминация на един водещ разпределителен и организационен принцип. Те по-скоро трябва да бъдат разглеждани като хибридни модели, които се характеризират с водене на проблемно ориентирана политика. Тя съчетава социално-политически практики, които са различни в своите цели и обществен ефект.

Самооценка на приносните моменти в дисертационния труд

1. Приложен е специфичен подход за изучаване на еволюцията и трансформацията на социалната политика, който стъпва на комбинация между анализ на общите тенденции и зависимости в развитието на социалната политика и анализ на конкретна нейна сфера – пенсионната политика.
2. Използван е многофакторен анализ в изследването на връзката „общество – социална политика”, който разкрива нови възможности за разбирането на взаимодействието между факторите на кризата и комплексната природа на трансформационния натиск, на който са подложени европейските социални модели.
3. Разработена и аргументирана е тезата за необходимостта от преосмисляне на наложилото се схващане за т. нар. предопределеност (path dependence) на реформите в социалната (пенсионната) политика. В дисертацията е показано, че в своето кумулативно и общо влияние голяма част от реформите в пенсионната политика не се вписват в логиката на предопределеност.
4. Направена е критична оценка на познавателните възможности на широко прилагани сравнителни модели и е предложена комбинация от индикатори, които позволяват да се отчете и анализира динамиката и ефектите на реформите в сферата на социалната (пенсионната) политика. Разработеният аналитичен подход може да послужи като база за други подобни изследвания в областта на социалната политика.
5. За първи път анализът на пенсионната реформа в България е разположен в контекста на разгърнат сравнителен план с реформи в пенсионната политика на други държави. Това прави възможно открояването на постиженията и недостатъците на българската пенсионна реформа, което има голямо практико-приложно значение.

Публикации, свързани с темата на дисертационния труд

Публикации в академични журналы и сборници:

1. *Probleme der Transformation in der Sozialpolitik Bulgariens*, in Todorova, C und Hoesch, E. (Hrsg.), *Aus der Südosteuropa - Forschung*, Band 12/2000, „Südosteuropa von der Krise zur Transformation“, Südosteuropa – Gesellschaft, München 2000, ss. 41-45.
2. *За въвеждането на европейските социални норми в българското законодателство и практика*, в „Международни отношения“ 4/2001, Национална асоциация за международни отношения, София 2001, стр. 35-42, ISSN 0324-1029.
3. *Die soziale Dimension der EU-Integration am Beispiel Bulgariens*, in „The European Union in 2005. Candidate countries perspectives“, Jean Monnet Doctoral Volume, Bulgarian European Community studies association (BECSA), Sofia 2005, pp. 345-365, ISBN 954-9543-07-2.
4. *Кризата на европейските социални модели: влиянието на пост-националната среда*, в Георгиев, Л., (съставител), *Годишник на Нов български университет 2010. Научни изследвания*, Издателство на НБУ, София, 2010 г., стр. 262-326, ISSN 1310-8670.

Текстове в академични бази данни и електронни архиви:

1. *Детерминанти в появата, експанзията и консолидация на европейските социални държави*, Научен електронен архив, НБУ септември 2008. <http://eprints.nbu.bg/cgi/users/home?screen=EPrint%3A%3AView&eprintid=208>
2. *Новите социални рискове в Европа: влиянието на технологичните и социодемографските промени*, Научен електронен архив, НБУ септември 2010. <http://eprints.nbu.bg/cgi/users/home?screen=EPrint%3A%3AView&eprintid=609>
3. *Социална политика на Европейския съюз – цели, нива и обхват*, Научен електронен архив, НБУ септември 2011. <http://eprints.nbu.bg/cgi/users/home?screen=EPrint%3A%3AView&eprintid=851>